

АЛЯКСАНДР КРУТАЛЕВІЧ

Артыкул прысвечаны беларускаму навукоўцу Аляксандру Круталевічу. На падставе архіўных і літаратурных крыніц праводзіцца агляд асноўных этапаў яго жыццёвага шляху. Характарызуецца найважнейшыя навуковыя публікацыі даследчыка. Ацэньваецца яго ўклад у беларускую тэрміналогію.

Ключавыя словы: гісторыя лінгвістыкі, тэрміназнаўства, прыцыпы тэрмінатворчасці, лексікаграфія, тэрмінаграфія, тэрмінаўтварэнне, тэрміналагічны слоўнік.

The article is devoted to the Belarusian scientist Alaxander Krutalevich. On the basis of archival and literary sources the survey of the main stages of his career is conducted. The most important scientific publications of the researcher are characterized. The contribution to Belarusian terminology is estimated.

Аляксандр Прохаравіч Круталевіч нарадзіўся ў Варшаве ў 1894 г. Яго бацькі паходзілі з сялян, яны шмат увагі аддавалі народным традыцыям і выхоўвалі сына ў павазе да нацыянальнай культуры. Таму нядзіўна, што з маладых гадоў сваёй роднай мовай Аляксандр лічыў беларускую [22, арк. 1].

У 1914 г. ён атрымаў сярэднюю адукацыю: закончыў прэстыжную Мінскую мужчынскую гімназію і паступіў на матэматычнае аддзяленне фізіка-матэматычнага факультэта Імператарскага Маскоўскага ўніверсітэта. Нягледзячы на дастаткова складаныя ўмовы для навучання (у сувязі з пачаткам Першай сусветнай вайны фінансаванне адукацыі істотна пагоршылася), Аляксандр стараўся авалодаць ведамі, займаўся навукай, а ў пазавучэбны час удзельнічаў у працы матэматычнага таварыства ў Маскве.

Пасля заканчэння ўніверсітэта ён вярнуўся ў Мінск і працаваў настаўнікам у розных навучальных установах. Каб зарабіць на пражыццё, з 1918 г. выкладаў у сям'і і чацвёртай школах другой ступені, чытаў лекцыі на працылова-эканамічных, педагагічных і настаўніцкіх курсах.

З 1922 г. малады матэматык стаў выкладчыкам так званых агульных асветных курсаў славуэта Мінскага беларускага педагагічнага тэхнікума. Гэтая сціпая па сваім рангу ўстанова ў першай палове 1920-х гг. была найважнейшым асветніцкім асяродкам і адыграла заўважную ролю ў выхаванні нацыянальнай інтэлігенцыі. У Белпедтэхнікуме А. Круталевіч выкладаў элементарную матэматыку, методыку матэматыкі і працаваў разам з вядомымі вучонымі, педагогамі і літаратарамі Мікалаем Азбукіным, Мікалаем Байковым, Іванам Бялькевічам, Міхайлам Грамыкам, Юльянам Дрэйсінным, Якубам Коласам, Антонам і Язэпам Лёсікамі, Міхаілам Пятуховічам, Змітром Сцяпурам і інш.

Аляксандр Круталевіч, напэўна, быў адораным педагогам. Адна з навучэнцаў МБПТ Ганна

Працягваецца публікацыя цыкла матэрыялаў "Асоба ў беларускай лінгвістыцы" Дзмітрыя Дзятко. У 2014 г. былі змешчаны артыкулы пра Леаніда Леўчанку (№ 10) і Лявона Більдзюкевіча (№ 12), у № 3 за гэты год – пра Мікалая Азбукіна.

Рабкова ўспамінала: "Як зараз памятаю не гучны, але выразны голас выкладчыка матэматыкі: Гуцько да дошкі!" [16, с. 97]. У адным з апавяданняў Леанід Маракоў так абмаляваў матэматыка Аляксандра Пятровіча Круталевіча, прататыпам якога, відавочна, быў Аляксандр Прохаравіч: «Вясёлы, няўрымслывы бліў чалавек! Вучыў іх, будучых настаўнікаў, не толькі іksam і ігрэкам, але і таму-сям у іншаму. Не здавацца, пераадолюваць цяжкасці, шукаць выйсце з любых, нават самых тупіх з іх сітуацый. "Выйсце ёсць заўсёды!" – гаварыў Аляксандр Пятровіч» [18].

Паралельна з выкладаннем А. Круталевіч выконваў значную грамадскую працу: ён уваходзіў у склад метадычнай камісіі пры Народным камісарыяце асветы (з 1921 г.), у склад навукова-тэрміналагічнай камісіі пры Інстытуце беларускай культуры (з 1921 г.), быў сакратаром Інбелкульту (з 1923 г.), членам Цэнтральнай камісіі па паляпшэнні побыту вучоных (т. зв. ЦЕКУБУ, першапачаткова створанай па ініцыятыве А. Горкага ў 1920 г. у Петраградзе для аказання матэрыяльнай дапамогі савецкім вучоным), уваходзіў у рэдакцыйную калегію па фізічных і матэматычных выданнях пры Беларускай дзяржаўнай выдавецтве (з 1923 г.) і інш.

Увогуле Аляксандр Круталевіч добра ўпісваўся ў савецкі вобраз чалавека новай генерацыі: з сялян, камуніст, адукаваны, энергічны, а ў дадатак яшчэ і спартсмен. Ён прафесійна займаўся шашкамі, быў блізка знаёмы з вядомым рускім гісторыкам шахмат і шашак, заснавальнікам шашачнай кампазіцыі Давыдам Саргіным, захаваў частку яго архіву і нават напісаў успаміны. А. Круталевіч быў адным з дваццаці ўдзельнікаў I чэмпіянату СССР па рускіх шашках, які праходзіў у Маскве ў 1924 г. Праўда, выступіў не вельмі ўдала і заняў толькі 14-е месца (5-е месца на гэтым турніры заваяваў яго малодшы брат Барыс, які ў 1924 г. стаў першым у БССР майстрам спорту па шашках).

Актыўнага маладога чалавека хутка заўважылі ў навукова-педагагічных колах і запрасілі на працу ў вышэйшую школу. Так, 11 верасня 1925 г. праўленне БДУ ў асобе намесніка рэктара

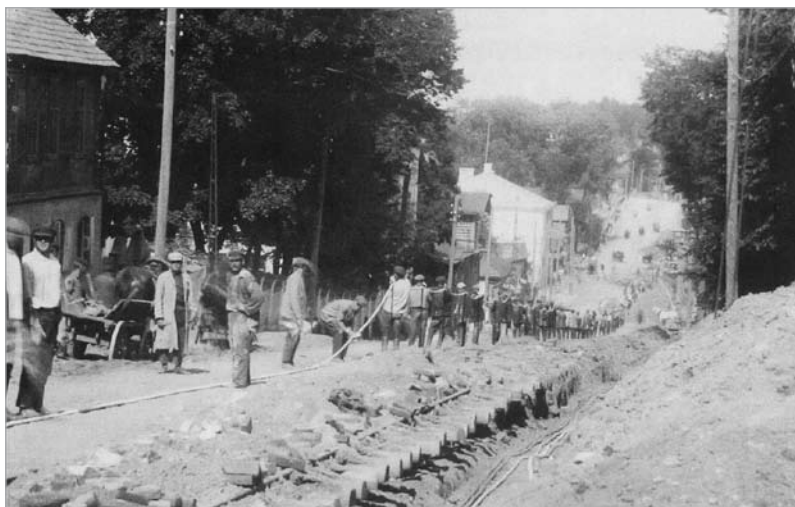
Лапоткі прасіла зацвердзіць А. Круталевіча на пасадзе асістэнта пры кафедры матэматыкі, і пастановай Наркамасветы БССР ад 2 студзеня 1926 г. за подпісам А. Баліцкага ён быў прызначаны на пасаду асістэнта (праўда, ранейшай датай – з 1 кастрычніка 1925 г., што на той час было звычайнай практыкай). Дарэчы, гэтай жа пастановай на пасадзе прафесара быў зацверджаны вядомы мовазнавец Пётр Бузук, які прыняў прапанову рэктара У. Пічэты і пераехаў з Украіны ў Мінск [22, арк. 5].

Факультэцкая адміністрацыя даручыла Аляксандру Круталевічу чытанне самастойных курсаў па тэорыі дэтэрмінантаў і вышэйшай алгебры на II курсе фізіка-матэматычнага аддзялення БДУ, тэорыі лікаў на IV курсе і методыцы матэматыкі на III курсе. “Падставай для такога даручэння з’явілася выбітная педагогічная дзейнасць Круталевіча ў сярэдняй школе, для якой ім надрукавана некалькі падручнікаў, а таксама яго праца па ўстанавленні тэрмінаў матэматыкі на беларускай мове” [22, арк. 12].

У першай палове 1920-х гг. А. Круталевіч актыўна ўдзельнічаў у працы фізіка-матэматычнай секцыі Навуковага таварыства пры БДУ, на працягу доўгага часу быў яго сакратаром. У часопісах “Школа і культура Савецкай Беларусі” (у 1920 г.), “Весьнік Наркамасветы” (у 1921 – 1922 гг.), “Польмя” (у 1924 – 1926 гг.) нярэдка з’яўляліся рэцэнзіі, водгукі і бібліяграфічныя агляды, падрыхтаваныя вучэцямі.

Верагодна, што А. Круталевіч працаваў над дысертацыяй. Так, ён праходзіў тэарэтычныя даследаванні па праблеме рашэння лікавых раўнанняў, а ў лютым 1927 г. быў нават камандзіраваны ў Ленінград для знаёмства з расійскімі педагогічнымі ўстановамі і працы ў бібліятэках Акадэміі навук, публічнай, універсітэцкай. Пра яго навуковы аўтарытэт сведчыць той факт, што ў якасці дэлегата ад БДУ вучоны быў накіраваны на Усесаюзны з’езд матэматыкаў, які праходзіў у Маскве вясной 1927 г.

Пастановай Народнага камісарыята асветы ў кастрычніку таго ж года Аляксандр Круталевіч быў прызначаны на пасаду дацэнта кафедры матэматыкі. Станоўчы водгук пра яго навуковую і вучэбную дзейнасць падрыхтаваў старшыня фізіка-матэматычнай прадметнай камісіі БДУ прафесар Яўхім Сіроцін. Ён лічыў, што “асістэнтская пасада ўжо не адпавядае аб’ёму той працы, якую праводзіць А. П. Круталевіч у сценах Універсітэта” і адзначаў, што “за два гады

Пракладка трамвайных рэк па вул. Савецкай. Злева – дом Пракаповічаў, у якім жыў А. Круталевіч. Светлы будынак на заднім плане – Белпедтэхнікум (сёння гэта перакрывае вуліцу пр. Незалежнасці) у Мінску, 1928 г.

дзейнасці Круталевіча ў якасці асістэнта праца яго... атрымаў вялікае паглыбленне ў бок чыстай навукі і выразілася ў з’яўленні новых друкаваных падручнікаў, перакладаў і навуковых паведамленняў, як у друкаваным, так і рукапісным выглядзе...” [22, арк. 12 – 13].

Пасада ў БДУ давала магчымасць больш чым забяспечыць штодзённыя патрэбы: Аляксандр Прохаравіч быў жанаты і ў 1925 г. ужо меў дзяцей. Круталевічы кватаравалі ў так званым доме Пракаповічаў (№ 105) на вуліцы Савецкай, недалёка ад Белпедтэхнікума [22, арк. 1]. Побывавыя ўмовы ў сям’і, як і ў многіх іншых сем’ях беларускіх інтэлігентаў таго перыяду, былі складаныя і не спрыялі навуковай працы. Так, Л. Маракі адзначае, што ў 1926 г. дом, дзе жыў Круталевіч, быў падзелены на 2 кватэры. У першай з іх жывіліся ў агульнай кухні пяць сем’яў і ў другой трохпакаёвай без кухні і электрычнасці – яшчэ тры сям’і [17, с. 167 – 167].

Аляксандр Круталевіч актыўна супрацоўнічаў з Інбелкультам. Вядомы спецыяліст у гісторыі беларускага мовазнаўства С. Запрудскі называе яго і матэматыка Лявона Більдзюкевіча “найбольш падрыхтаванымі да ўкладання навуковай тэрміналогіі членамі Навукова-тэрміналагічнай камісіі” [8, с. 135]. З улікам таго, што А. Круталевіч пэўны час – па сведчаннях Я. Кіпеля – вучыўся ў Празе і добра ведаў матэматычную тэрміналогію чэшскай, польскай і рускай моў [12, с. 102], такая ацэнка падаецца цалкам слушна.

Менавіта А. Круталевіч апрацаваў тэрміналогію па алгебры, аналітычнай геаметрыі і вышэйшым аналізе для першага выпуску з серыі БНТ “Элементарная матэматыка (арытмэтыка, альгебра, геомэтрыя, трыгономэтрыя, асновы аналітычнай геомэтрыі і вышэйшага аналізу)” [1].

Сябры Інбелкульта ў Доме культуры на Фантанцы.
Злева направа ў 1-м радзе – М. Азбукін, В. Чаржынскі;
у 2-м радзе – Ч. Родзевіч, В. Міхальскі, С. Некрашэвіч, Я. Купала, Я. Колас;
у 3-м радзе – А. Круталевіч, М. Гуткоўскі, М. Грамыка. Ленінград, 1926 г.

Пасля таго як першы вопыт тэрмінатворчай дзейнасці ІБК быў раскрытыкаваны ўдзельнікамі Усебеларускай фізіка-матэматычнай канферэнцыі і Настаўніцкага з'езду ў 1926 г., Аляксандр Круталевіч працягнуў дзейнасць па ўніфікацыі сістэмы тэрмінаў матэматыкі ў складзе спецыяльнай Матэматычнай камісіі Прыродазнаўчай секцыі ІБК. Разам з А. Міхайлоўскім, Я. Пятосільскім, У. Дыдыркам, К. Гадыцкім-Цвіркам, А. Лёсікам і А. Міцкевічам ён падрыхтаваў да друку праект слоўніка матэматычнай тэрміналогіі (255 тэрмінаў), які пасля разгляду Галоўнай тэрміналагічнай камісіяй быў зацверджаны і апублікаваны ў другой палове 1927 г. [5].

У асабовай справе А. Круталевіча ёсць указанне на яго ўдзел у падрыхтоўцы трэцяга выпуску БНТ [22, арк. 17]. Хутчэй за ўсё, ён дапамагаў Л. Більдзюкевічу сістэматызаваць тэрмінасістэму касмаграфіі [2].

Вучоны актыўна ўдзельнічаў у выпрацоўцы сістэмы батанічных тэрмінаў. Праект тэрміналогіі батанікі ў пачатку 1920-х гг. падрыхтаваў дырэктар Мінскай балотнай станцыі сябра Інбелкульта Вітольд Міхальскі. На працягу 1922 – 1923 гг. праект быў перагледжаны і прыняты Прыродазнаўчай секцыяй, а часткова заслуханы на пленуме Інбелкульта. Падрыхтоўкай канчатковага варыянта тэрміналогіі побач з іншымі вядомымі тэрміназнаўцамі М. Азбукіным, М. Грамыкам, С. Некрашэвічам, Ч. Родзевічам, А. Смолічам займаўся і А. Круталевіч [3].

Ён жа быў ля вытокаў выпрацоўкі беларускай хімічнай тэрміналогіі, у 1924 г. разам з В. Вершуком, Ч. Родзевічам і Я. Сушынскім уваходзіў у склад камісіі па стварэнні нацыянальных наймен-

няў хіміі. На аснове падрыхтаванага камісіяй праекта В. Вершук і Ч. Родзевіч пазней уклалі слоўнік, які ў 1927 г. убачыў свет у серыі БНТ [4].

Пэўны ўклад А. Круталевіч зрабіў у развіццё беларускай фізічнай тэрмінасістэмы. З калегамі па Інстытуце навуковай мовы Я. Сіроціным і Я. Снятковым ён дапрацоўваў слоўнік тэрмінаў фізікі, укладзены А. Міцкевічам у 1927 – 1928 гг. Перароблены і адрэдагаваны “Слоўнік фізічнае тэрміналогіі” быў апублікаваны ў 1929 г. і стаў адной з ачосных лексікаграфічных прац вучонага [6].

Працуючы над складам тэрміналогіі, А. Круталевіч імкнуўся не абмяжоўвацца выключна фактамі беларускай мовы. Ён добра валодаў рускай мовай, свабодна гаварыў па-польску, умеў чытаць і пісаць па-французску, па-нідэрландску і па-нямецку, таму пры неабходнасці супастаўляў беларускія тэрміны з адзінкамі тэрмінасістэм іншых моў [22, арк. 1].

Па сутнасці, усе тэрміналагічныя праекты, над якімі працаваў А. Круталевіч (за выключэннем хіба што першага выпуску БНТ “Элементарная матэматыка...”), маюць шмат агульнага ў прынцыпах тэрмінатворчасці, хоць крыху адрозніваюцца па структуры. У названыя слоўнікі БНТ уваходзілі пераважна тэрміны навуковых галін у аб'ёме праграм тэхнікума, рабфакаў, першых курсаў універсітэтаў. Перавага аддавалася тэрмінам, вядомым у дыялектнай мове, а пры іх адсутнасці неабходныя спецыяльныя адзінкі запазычваліся з іншых моў або ўтвараліся на аснове беларускіх каранёў і афіксаў па наяўных дэрывацыйных мадэлях. Найменні-інтэрнацыяналізмы транслітараваліся (часам з нязначнай адаптацыяй) на беларускую мову, у некаторых выпадках прыводзіліся нацыянальныя адпаведнікі. Шматслоўныя тэрміны размяшчаліся ў рэестры ў адпаведнасці з парадкам літар апорнага кампанента тэрміна (як правіла, назоўніка).

Увесь вольны час даследчык аддаваў падрыхтоўцы падручнікаў для школьнікаў і студэнтаў, шмат займаўся матэматыкай. У ліку найбольш папулярных і запатрабаваных вучэбных выданняў 1920 – пачатку 1930-х гг. былі кнігі, напісаныя Аляксандрам Круталевічам на беларускай мове: дзве часткі падручніка “Элементарная альгебра” (Берлін, 1921; Масква – Ленінград, 1924), дапаможнік для тэхнікумаў і агульнаадукацый-

ных курсаў “Трыгономэтрыя” (суаўтар А. Міцкевіч; Менск, 1927), падручнік для тэхнікумаў і самаадукацыі “Асновы сьветабудовы” (суаўтар А. Міцкевіч; Менск, 1928), падручнік для педтэхнікумаў і дапаможнік для настаўнікаў “Мэтодыка матэматыкі. Ч. 1” (суаўтар Г. Сагаловіч; Менск, 1930; 3-е выд., выпр. 1932). Спецыялісты ў галіне дакладных навук добра ведалі навуковыя працы А. Круталевіча “Эвалюцыя альгэбраічнай мысьлі і значэньне альгэбраічнага сымбалізму” (Менск, 1926), “Элементы варыяцыйнай статыстыкі” (Менск, 1933), “Элементы вышэйшай матэматыкі” (Менск, 1933) і інш.

Здзіўляе плённасць навукова-асветніцкай дзейнасці А. Круталевіча: кнігі, напісаныя ім або перакладзеныя з іншых моў, у бібліятэках займалі цэлыя стэлажы. Паколькі ў берапеныя 1920-я гг. асаблівага даверу да вучоных старой загартоўкі ў грамадстве не было, а новае пакаленне беларускай “чырвонай прафесуры” яшчэ не набыло належнай кваліфікацыі, найбольш патрэбныя для адукацыйнага працэсу падручнікі перакладаліся з іншых моў на беларускую і прыстасоўваліся да рэалій савецкай школы. У гэты перыяд Аляксандр Круталевіч зрабіў даступным для беларускіх школьнікаў і студэнтаў цэлы шэраг выданняў: “Пачатковую геомэтрыю” Ф. Мікельсара (Масква – Ленінград, 1924), дзве часткі падручніка “Фізіка. Першая ступень” М. Кашына (Масква – Ленінград, 1924); “Курс досьледнай геомэтрыі. Індукцыйна-лабараторны мэтод выкладаньня” А. Астрыба (Менск, 1925; 2-е выд. 1927), “Асновы радыётэхнікі” Ф. Фукса (Менск, 1933). Акрамя таго, вучоны браў удзел у рэдагаванні двухтомнага калектыўнага падручніка для вышэйшых устаноў тэхнічнага профілю “Курс геадэзіі” (Менск, 1931).

Для лінгвістаў падручнікі па матэматыцы, напісаныя і перакладзеныя А. Круталевічам, цікавыя найперш змешчанымі ў іх невялікімі перакладнымі слоўнікамі тэрмінаў [10; 11; 13 – 15; 21].

Мікраструктура іх у цэлым аднатыпная і дастаткова простая: яна ўтворана зонай намінацыі і зонай эквівалентаў.

У рээстр аўтар уключыў назоўнікі (*абсцыса, простакутнік, стасунак*), прыметнікі і адвербіялізаваныя формы (*аваротны, адвольны, выстарчаючы, узрастаючы, шуканы*), прыслоўі (*паступова, побач*), дзеясловы (*звольніца, імкнецца, утварыць*) і нават асобныя злучнікі (*а мянавіта, а іменна*). Беларускія тэрміны перакладзены на рускую мову шляхам падбору аднаго або некалькіх адпаведнікаў: *акружына – окружность; вылічэньне – вычисление, исчисление; недахват – недостаток* і інш.

Многія найменні, прапанаваныя А. Круталевічам, утвораны па законах нацыянальнай мовы і істотна адрозніваюцца ад тэрмінаў, прынятых у

Аляксандр Круталевіч. 1928 г.

рускай традыцыі і міжнароднай практыцы: *куля – шар, а’цінак – отрезок, двохсьценны – двугранный, крыжалея – вертикальные, кутамер (пераносьнік) – транспортир, ровень – ватерпас, роўналезнабочнік – параллелограмм, старчавы – вертэкальны, асяродак – центр* і інш.

Значную частку ў слоўніках-дадатках (каля 10%) складаюць неаднаслоўныя спецыяльныя найменні, якія прыводзяцца ў неінверсійнай форме: *крытычны множнік, ніжэйшы член многачлену, няпоўнае раўнаньне, сымэтрычнае раўнаньне, адноснае гушыня, павярхоўнае нацяжэньне, шаля вагаў* і інш. Найбольшая колькасць полілексемных тэрмінаў сустракаецца ў першым падручніку А. Круталевіча “Элементарная альгэбра” (ч. 1; 1922) – 18%, у той час як у храналагічна больш позняй “Трыгономэтрыі” (1927) – каля 3% (гл. табліцу). Двухкампанентныя найменні падаюцца двума спосабамі: аўтар або фіксаваў іх як асобныя рээстравыя адзінкі, або змяшчаў другасны кампанент тэрміна ў дужках пры асноўным кампаненце: *падкарэнны лік – подкоренное число, разьвязак раўнаньня – корень уравнения; множнік (прогрэсіі) – множитель (прогрессии)*.

Табліца.

Выданне	Усяго тэрмінаў	З іх неаднаслоўныя
Элементарная альгэбра. Ч. 1 (Бэрлін, 1922)	187	34 (18%)
Элементарная альгэбра. Ч. 2 (Масква – Ленінград, 1924)	245	37 (15,1%)
Фізіка. Першая ступень. Ч. 1 (М. Кашын; Масква – Ленінград, 1924)	301	16 (5,3%)
Фізіка. Першая ступень. Ч. 2 (М. Кашын; Масква – Ленінград, 1924)	165	13 (7,9%)
Пачатковая геомэтрыя (Ф. Мікельсар; Масква – Ленінград, 1924)	101	2 (1,98%)
Трыгономэтрыя (Мінск, 1927)	133	3 (2,6%)

Мікраструктура асобных артыкулаў пашырана за кошт увядзення зоны семантычнай інфармацыі: *дыяграма – диаграмма* (ізображэнне); *гранічнае значэнне – прадельное значенне* (напр., дроби); *уклад* (як працэс) – *составление*.

Значэнні тэрмінаў-полісемантаў прыводзіліся ў адным слоўнікавым артыкуле без спецыяльнага графічнага вылучэння: *зраўнаньне – уравнивание, уравнение* (как процесс).

Часам пры перакладзе тэрмінаў з беларускай мовы на рускую аўтар падаваў сінонімы да рэестравых адзінак (у дужках), аднак пры гэтым не карыстаўся сістэмай адсылак: *прыпростакутная* (*катэт*) – *катет* (прычым слова *катэт* у якасці асобнай лемы ў слоўніку адсутнічае).

Пры неабходнасці ў слоўніках выкарыстоўваліся асобныя функцыянальныя паметы, якія найчасцей змяшчаліся пасля зоны адпаведнікаў: *рог – угол* (фізич.); *паказальнік – указатель, счетчик, показатель* (матем.); *розніца – разность* (мат.); *сьценка – грань* (мат.); *даўжыня – долгота* (геогр.).

Шматнакіраваная навуковая, педагогічная і грамадская дзейнасць вучонага, “яго актыўнасць у напісанні розных падручнікаў, далучанасць да перакладу або рэдагавання іншых важных навучальных кніг прымушаюць бачыць у А. Круталевічу асобу, чые густы былі вельмі ўплывовымі падчас падрыхтоўкі тэрміналагічных слоўнікаў у першай палове 1920-х гг.” [8, с. 139].

Трэба адзначыць, што 1920-я гады адметныя суіснаваннем у грамадска-палітычным жыцці краіны дзвюх процілеглых тэндэнцый. З аднаго боку, адбывалася інтэнсіўная беларусізацыя, у Наркамасветы, Наркамземе, Наркамваене, міліцыі, судовых інстанцыях пашыралася справаводства на беларускай мове; у школах беларуская мова ўвядзлася як абавязковая, на яе пераводзіліся клубы, хаты-чытальні ў “саўхозах і валасьцёх”; у сямігодках, тэхнікумах і ў вышэйшай школе павялічваўся “беларускі сялянскі элемент”, асабліва на рабфаку і педфаку БДУ, у Сельскагаспадарчым інстытуце, школах палітпросветы і іншых [9, с. 239 – 240].

Але ў той жа час дзяржава пачала планамерна змагацца з найбольш яркімі прадстаўнікамі нацыянальнай інтэлігенцыі. Так, у дакладзе сакрэтнага аддзела ДПУ БССР у ЦК КП(б)Б “О беларуско-эсеровском шовинистическом движении” ад 29 кастрычніка 1925 г. адзначалася, што «Наркамасветы з’яўляецца буйной цвярдзіннай беларускага эсэрства і шавінізму (Некрашэвіч, Красінскі і інш.). Гэтая ячэйка, дзякуючы шавіністычнаму ўхілу нам.[есніка] Наркамасветы Баліцкага, працуе досыць паспяхова. Дзякуючы ёй усе вучэбныя ўстановы ў Мінску

захоплены шалёнымі шавіністамі і беларускімі эсэрамі: “маршалак” Беларускай рады апантаны к.-р. [контррэвалюцыянер] Лёсік, Круталевіч, Бадунова Марыя, Смоліч, Кіпель, Рак, Азбукін, Пашковіч (брат), Байкоў, Курыловіч, Дружыц і інш.» [7].

Прыблізна з сярэдзіны 1920-х гг. “кампетэнтныя органы” імкнуліся ўсяляк скампраметаваць А. Круталевіча перад калегамі. У матэрыялах Камісіі па інтэлігенцыі (сакавік 1926 г.) яму даецца наступная характарыстыка: “палітычна не чэсны, кар’ерыст, шантажыст”. Паказальна, што ў такім жа стылі характарызуецца і многія іншыя дзеячы беларускай навукі і культуры: Мікалай Азбукін, Іван Бялькевіч, Аляксандр Вазнясенскі, Дзмітрый Даўгяла, Хведар Імшэннік, Канстанцін Міцкевіч, Язэп Лёсік, Іван Луцэвіч, Аркадзь Смоліч, Аляксандр Цвікевіч, Леў Цвяткоў, Уладзіслаў Чапжынскі, Мікалай Шчакаціхін і яшчэ некалькі дзясяткаў асоб [20].

Пасля пачатку масавай калектывізацыі сельскай гаспадаркі савецкае кіраўніцтва запатрабавала ад в.к. адчыкаў, каб яны ў студэнцкай аўдыторыі ўсяляк прапагандавалі дасягненні калектывізацыі. Аляксандр Круталевіч падвёў пад гэты тэрмавуковую базу: ён прааналізаваў звесткі пра прыбыткі і выдаткі калгасаў і прыйшоў да высновы, што калгаснік за 30 працоўных дзён зарабляе 45 капеек [12, с. 101]. Натуральна, што такой “ідэалагічнай дыверсіі” ўлады дараваць не маглі, і А. Круталевіч быў вымушаны з’ехаць з Беларусі. У 1930-я гг. ён, верагодна, загадваў кафедрай матэматыкі Бухарскага дзяржаўнага педагогічнага інстытута.

У сярэдзіне снежня 1936 г. Аляксандр Круталевіч па даносе быў беспадстаўна абвінавачаны і арыштаваны, а амаль праз год, 24 лістапада 1937 г., асуджаны да вышэйшай меры пакарання [19, с. 514 – 515].

Пасля яго смерці ўдава, выконваючы прыжыццёвае распараджэнне мужа, перадала бібліятэку і архіў вучонага яго дзядзьку А. Ракітніцкаму – вядомаму беларускаму шашачнаму дзеячу. Акуратнасць і сістэмнасць, з якой Аляксандр Круталевіч вёў запісы, сведчаць пра тое, што беларуская навука страціла ў яго асобе таленавітага даследчыка, чалавека, які мог бы яшчэ шмат зрабіць для айчынай матэматыкі і тэрміназнаўства.

Спіс літаратуры

1. *Беларуская навуковая тэрміналогія*. Вып. 1. Элементарная матэматыка (арытмэтыка, альгебра, геомэтрыя, трыгономэтрыя, асновы аналітычнай геомэтрыі і вышэйшага аналізу). – Менск: ІБК, 1922. – 55 с.
2. *Беларуская навуковая тэрміналогія*. Вып. 3. Геаграфічныя і космографічныя тэрміны і назовы нябесных цел. – Менск: ІБК, 1923. – 89 с.

3. **Беларуская навуковая тэрмінолёгія.** Вып. 6. Ботаніка агульная і спецыяльная. – Менск : ІБК, 1924. – 83 с.
4. **Беларуская навуковая тэрмінолёгія.** Вып. 14. Слоўнік матэматычнае тэрмінолёгіі (праект). – Менск : ІБК, 1927. – 144 с.
5. **Беларуская навуковая тэрмінолёгія.** Вып. 18. Слоўнік хэмічнае тэрмінолёгіі (праект). – Менск : ІБК, 1927. – 180 с.
6. **Беларуская навуковая тэрмінолёгія.** Вып. 21. Слоўнік фізычнае тэрмінолёгіі (праект). – Менск : БАН, 1929. – 287 с.
7. **Доклад секретного отдела ГПУ БССР в ЦК КП(б)Б о белорусско-эсеровском шовинистическом движении // НАРБ.** – Фонд 4-п. – Воп. 21. – Спр. 62. – Арк. 1 – 8.
8. **Запрудскі, С. М.** Беларускае мовазнаўства і развіццё беларускай літаратурнай мовы : 1920 – 1930 гады / С. М. Запрудскі. – Мінск : БДУ, 2013. – 367 с.
9. **Ігнатоўскі, У.** Комуністычная партыя Беларусі і беларускае пытаньне / У. Ігнатоўскі // Беларусь : нарысы гісторыі, эканомікі, культурнага і рэвалюцыйнага руху / пад аг. рэд. А. Сташэўскага, З. Жылуновіча і У. Ігнатоўскага з дапам. А. Смоліча, С. Некрашэвіча і Я. Пятровіча. – Менск : ЦВК БССР, 1924. – 322 с.
10. **Кашын, Н. В.** Фізыка. Першая ступень. Ч. 1 / Н. В. Кашын; пер. з рас. 2-га выд. А. Круталевіча. – Масква – Ленінград : Дзярж. выд-ва, 1924. – 179 с.
11. **Кашын, Н. В.** Фізыка. Першая ступень. Ч. 2 / Н. В. Кашын; пер. з рас. 2-га выд. А. Круталевіча. – Масква – Ленінград : Дзярж. выд-ва, 1924. – 226 с.
12. **Кіпель, Я.** Эпізоды / Я. Кіпель; пад рэд. І. Урбановіч і З. Саўкі. – Нью-Ёрк : Выд-ва газеты “Беларус”, 1998. – 305 с.
13. **Круталевіч, А.** Трыгономэтрыя : падсэбнік для тэхнікумаў і агульна-адукацыйных курсаў / А. Круталевіч, А. Міцкевіч. – Менск : ДВБ, 1927. – 212 с.
14. **Круталевіч, А.** Элемэтарная альгэбра. Ч. 1 / А. Круталевіч. – Бэрлін : Навукова-літэрацкі аддзел Камісарыята асветы БССР, 1922. – 103 с.
15. **Круталевіч, А.** Элемэтарная альгэбра. Ч. 2 / А. Круталевіч. – Масква – Ленінград : Дзярж. выд-ва, 1924. – 182 с.
16. **Маракоў, Л.** Галоўная вуліца Мінска (1880 – 1940). Кн. 1 / Л. Маракоў. – Мінск : Маст. літ., 2012. – 260 с.
17. **Маракоў, Л.** Галоўная вуліца Мінска (1880 – 1940). Кн. 2 / Л. Маракоў. – Мінск : Маст. літ., 2013. – 466 с.
18. **Маракоў, Л.** Непамяркоўныя. Трэцяя спроба : апа-вяданні / Л. Маракоў // [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : http://www.marakou.by/ru/prose/napamjark/index_240.html. – Дата доступу : 02.04.2015.
19. **Маракоў, Л.** Рэпрэсаваныя літаратары, навукоўцы, работнікі асветы, грамадскія і культурныя дзеячы Беларусі, 1794 – 1991 : энцыкл. давед. : у 3 т. / Л. Маракоў. – Мінск : Athenaeum, 2004. – Т. 3, кн. 1. – 532 с.
20. **Матэрыялы і рэзолюцыя Комісіі па інтэлігенцыі о проверке работников научных учреждений, высших учебных заведений, техникумов, просветительских организаций на основе постановления мартовского (1926 г.) пленума ЦК КП(б)Б // НАРБ.** – Фонд 4-п. – Воп. 21. – Спр. 163. – Арк. 74 – 80.
21. **Мікельсар, Ф. Г.** Пачагковае геомэтрыя / Ф. Г. Мікельсар; пер. з рас. выд. А. Круталевіча. – Масква – Ленінград : Дзярж. выд-ва, 1924. – 106 с.
22. **Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь.** – Фонд 205. – Воп. 3. – Спр. 4252.

Дзмітрый ДЗЯТКО,
кандыдат філалагічных навук.

Аўтар ахвярае ганарар на развіццё часопіса.